

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 5 - Number: 16, p. 225-233, Summer 2021

Pakistan Devleti'nin Uluslaşma S¼reci ve Kimlik İnşası *Nationalization Process and Identity Construction of Pakistan*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.831928>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
26.11.2020

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
19.04.2021

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2021

Asya Studies

İlkay amkerten
Doktora Öğrencisi / Ankara
Üniversitesi, Siyasal Bilgiler
Fak¼ltesi, Uluslararası İlişkiler
Bölümü
camilkay@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-3083-3268>

Öz

Pakistan, bağımsızlığı sonrasında ulus-devlet inşası bağlamında önemli sorunlarla karşılaşmış; ordunun etkisi altındaki bir siyasi yapı ile etnisite, din ve mezhep farklılığı kaynaklı çatışmaların gölgesinde kimlik inşasını sürdürm¼ştür. Bağımsızlığından itibaren askeri yönetimlerin siyasi yaşamı yönlendirdiğı Pakistan'da ordu, her daim iç ve dış politika inşasında söz sahibi ve belirleyici bir rol üstlenmiş, siyasi iktidarlar ise demokrasiden ziyade muhalif kesimin tepkileri ile el değıştirmiştir. Bu durum ise kurumsallaşmış siyasal geleneklerin oluşmasına engel olmuştur.

II. Dünya Savaşı'nın ardından özg¼rlüklerini kazanan devletlerin yeni yapılanma süreçlerinde, sosyal ve siyasal pratiklerin değışimine paralel olarak kimlik bunalımları ve yeni kimlik inşa gayretleri kaçınılmaz olmuştur. Bu sebeple, kimlikle ilgili olarak yoğunlaşılması gereken konu, uluslaşma sürecidir. Bu bağlamda Pakistan, etnik/bölgesel kimlik, din/mezhep ve şehirli/kırsal ayrımının ayrıştırıcı bir faktör olduğı ve bu sebeple ulusal bütünleşme anlamında ciddi sorunlar yaşayan bir ülke profili çizmektedir. Dekolonizasyon sonrasında yeniden yapılanan uluslararası sistemde modern çağın toplumsal örgütlenişi, "ulus-devlet" olarak şekillenmiştir. Ve ulus-devlet modeli olarak Avrupa ulus-devlet sistemi örnek alınmıştır. Yeni ortaya çıkan devletler, kimlik politikalarına uygun vatandaş yaratma gayretlerine girişmiş ve sonuçta Pakistan'ın da içinde olduğı birtakım devletler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuş, toplum ile yönetim arasında telafisi güç olan meşriyet sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, çalışmada Pakistan İşlam Cumhuriyeti'nin uluslaşma ve ulusal kimlik inşa süreci analiz edilecek olup çalışmanın en önemli bileşeni, kimlik olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pakistan, Kimlik, Ulus-Devlet İnşası, İşlam Kimliğı, İnşacılık

Abstract

Pakistan faced important problems in the context of nation-state building after its independence; with a political structure under the influence of the military, it continued to build identity in the shadow of conflicts arising from ethnic, religious and sectarian differences. In Pakistan, where military governments have directed political life since its independence, the army has always played a dominant and decisive role in the construction of domestic and foreign policy, and the political powers have changed hands with the reactions of the opposition rather than democracy. This situation prevented the formation of institutionalized political traditions.

In the restructuring processes of the states that gained their freedom after the World War II, in parallel with the change in social and political practices, identity crises and new identity building efforts were inevitable. For this reason, the subject that should be focused on identity is the nationalization process. In this context, Pakistan draws the profile of a country experiencing serious problems in terms of national integration, where ethnic / regional identity, religion / sect, and urban / rural distinction are a separating factor. In the international system, which was restructured after decolonization, the social organization of the modern age has been shaped as a "nation-state". And the European nation-state system has been taken as the model of the nation-state. The newly emerging states have attempted to create citizens in accordance with their identity policies, and as a result, they have had negative consequences on some states, including Pakistan, and created legitimacy problems that are difficult to compensate between society and the government. In this context, in this study the nationalization and national identity building process of the Islamic Republic of Pakistan will be analyzed and the most important component will be identity.

Keywords: Pakistan, Identity, Nation-State Building, İşlam Identity, Constructivism

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

amkerten, İ. (2021). Pakistan Devleti'nin Uluslaşma S¼reci ve Kimlik İnşası. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(16), 225-233.

Giriş

Pakistan, bağımsızlığının ardından genel olarak demokratik yönetimlerden ziyade askeri rejimlerle yönetilmiş, bu sebeple kurumsallaşmış siyasi gelenekler geliştirememiştir. Uzlaşma ve demokrasiden uzak idari yapıya sahip olan Pakistan’da, iktidar sıklıkla muhalif kesimlerin tepkileri ile el değiştirmiş, ordu her daim iç ve dış politika inşasında belirleyici bir rol üstlenmiştir (Khan, 2007:143; Abbasi and Abu Bakar, 2015: 2934; Bhatnagar and Mohan, 2016: 90). Bunun yanında çok etnisiteli bir yapıya sahip olan ülke, milli birliktelik anlamında önemli sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmış; otoriter bir siyasi yapı ile bölgesel, etnik, din ve mezhep çatışmaları gölgesinde kimlik inşasını sürdürmüştür (Ashcroft, Griffiths and Tiffin, 2007: 116).

Hindistan’la olan rekabetçi ilişki biçimi, orduya daha çok kaynak ayrılmasına ve ordunun siyasi nüfuzunun artmasına yol açmıştır (Cohen, 2011: 2; Alavi, 1989: 1527; Bhatnagar and Mohan, 2016: 90). Ordunun ülke içerisindeki bu ağırlığı ve neredeyse süreklilik arz eden siyasi krizlerin sonucunda askeri darbeler ve askeri yönetim Pakistan’da bir gelenek haline almış; birçok kez demokrasiye geçiş denemesi yapılmış ise de seçimlerle iktidara gelen hiçbir hükümet uzun ömürlü olamamış ve yeni bir askeri darbe ile devrilmiştir (Haqqani, 2005: 175-177). Dolayısıyla, yetmiş yılı aşan siyasi tarihi boyunca Pakistan’daki siyasi sistem pek çok kez değişmiş ve askeri yönetimler, başkanlık sistemi, yarı başkanlık ve parlamenter sistem arasında sık sık değişiklikler yaşanmıştır (Pande, 2011: 4-14).

Bu çalışmanın amacı, Pakistan devletinin uluslaşma süreci ile kimlik inşasına tesir eden faktörleri inşacı yaklaşım çerçevesinde analiz etmektir. Bu kapsamda çalışmanın en önemli bileşeni kimlik olacaktır. Devletin kimliği, içsel alanda kimlik yaratma pratiklerinin bir ürünüdür. Kimlik yaratma pratikleri, devletlerin uluslaşma süreçleriyle bir başka ifadeyle gerek devletin siyasi varlık olarak kuruluşu gerekse bir kimliğe sahip olma duygusunu yaratma süreçleriyle ilgilidir (Bloom, 1990: 55; Alavi, 1989: 1527). Çalışmada Pakistan İslam Cumhuriyeti’nin kimlik inşa sürecinde “öteki”lerle sosyal etkileşim yoluyla inşa edilen sosyal kimliğinin yanında devlet kimliğine doğrudan etki eden içsel dinamikler de ele alınacaktır.

Pakistan Devleti’nin Uluslaşma Süreci ve Kimlik İnşası

Bağımsızlığını kazanan devletlerdeki yeniden yapılanma süreci ister doğal, isterse belirli zorlamalarla olsun, sosyal ve siyasi pratiklerin değişimine paralel olarak kimlik bunalımları ve kimlik oluşturma çabaları kaçınılmaz olmuştur. Bu sebeple, kimlikle ilgili olarak yoğunlaşılması gereken konunun, uluslaşma süreci (Karpas, 2011: 12-13) olması gerektiği düşünülmektedir. Çünkü her ulus doğal olarak bir toplumdur ancak her toplum henüz ulus olmayabilir (Yıldız, 2007:13). Bu manada Pakistan, dar çerçeveli ve sıklıkla ordu tarafından müdahale edilen bir siyasi yapının şekillendirdiği, etnik/bölgesel kimlik, din/mezhep ve şehirli/kırsal ayrımının ayırıştırıcı bir faktör olduğu ve bu bağlamda ulusal bütünleşme anlamında ciddi sorunlar yaşayan bir ülke profili çizmektedir (Wagner, 2010: 247; Vorys, 2015: 151-152). Her iki Dünya Savaşı’nın ardından özgürlüklerini kazanan devletler, Westfalyen düzen sonucu ortaya çıkan ve ulus-devlet modeli olarak Avrupa ulus-devlet sistemini örnek almışlardır (Almond and Verba, 1963: 6-7). Zira yeniden şekillenen uluslararası ilişkiler ortamında modern çağın toplumsal örgütlenişi, bütün toplulukları bir şekilde “ulus-devlet” şeklinde örgütlenmeye zorlamıştır (Yurdusev, 2012: 64). Ancak dekolonizasyon sonrası oluşan yeni sistemde, ortaya çıkan zayıf ve kırılğan devletlerin fiziksel sınırları genelde yapay olarak etnik ya da dini kimlikler üzerinden tanımlanmış bir sömürge geçmişine sahiptir. Bu durum ise kaçınılmaz olarak beraberinde birçok çatışma ve sorun sahası getirmiştir. Yeni ortaya çıkan devletler, kimlik politikalarına uygun vatandaş yaratma gayretlerine girişmiş ve bunun sonucunda Pakistan gibi birtakım devletler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuş, toplum ile yönetim arasında telafisi güç olan meşruiyet sorunları ortaya çıkarmıştır.

Hopf’a göre kimlikler, uluslararası ilişkiler açısından aktörlere belirli ölçülerde düzen ve öngörülebilirlik sağlamaktadır. Devletler birbirlerine kimliklerine göre davranışlar sergilemekte olup kimlikler devletlere, diğer devletlerin tanıyacağı ve ona göre karşılık vereceği eylemlerinin temelini oluşturmaktadır (Hopf, 1998: 174-175). İnşacı yaklaşım bağlamında devlet kimliğini bağımsız, dış politikayı ise kimliğe bağımlı değişken olarak varsaydığımızda; devletlerin kendilerini diğer devletlere göre nasıl tanımladıkları, çıkarlarını ve dış politika davranışlarını belirlemelerinde önemlidir (Weldes, 1996: 276). Kimlik olgusunun gelişiminde Wendt’in ileri sürdüğü şekilde sadece etkileşime bağlı kılmaktan ziyade aynı zamanda içsel süreçlerin de kimlik oluşumunda dikkate alınması (McSweeney, 1999: 127-128) gerektiği düşünülmektedir. Çünkü bir devletin belirli bir yapıyı nasıl algılayacağını, ancak kimliği açıklayabilecektir.

Ulus-devletleşme sürecinin bir aracı olan ulusal kimlik inşası, özellikle sömürge sonrası döneme ait bir kavram olarak görünürlüğünü artırmıştır. Bu süreçte devletin kimliği ile devleti oluşturan bireylerin varsayımsal kimliğinin örtüştüğü kabul edilmektedir(Yıldız, 2007: 12). Örtüşmemesi durumunda ise kimlik sorunsalı olarak karşımıza çıkan konu, büyük oranda etnik/dini kimlik ile ulusal kimlik ayırımına bağlıdır. Etnik/dini kimlik ile ulusal kimlik arasında temel farklılık varoluşaldır. Etnik/dinsel kimlik doğumsallıkla bağıntılı iken, ulusal kimlik Westfalyen yapının ve modern çağın içsel bir kavramı olarak çeşitli yapay unsurlara bağlıdır. Çünkü kültürel bir nitelik taşıyan etnik/dini kimlikten farklı olarak ulusal kimlik toplumsal konsensüs ile ilintili bir kavramdır ve bu durum toplumu doğa durumundan yapay bir oluşuma bir başka ifade ile devletsizlik durumundan devletlilik durumuna evirmektedir(Yüksel, 2018: 3). Tarihin bir ürünü olan ulusal kimlik siyasi bir süreçtir ve ulusal kimlikler de ulusal ve uluslararası siyasi süreçlerle ve etkileşimle oluşmaktadır(Katzenstein, 1996: 5). Dolayısıyla, Doğu toplumlarında yaşanan kimlik sorununun temelinde yapay kurumlar ile ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Tek başına etnik dayanışma duygusu ulusu oluşturmaya da etnik gruplar belirli şartlar oluştuğunda ulusa dönüşme potansiyeline sahiptir, bu sebeple uluslaşmanın ilk adımı olarak görülebilir; çünkü etnik gruplar siyasallaşmaları halinde ulusçuluk ideolojisiyle hareket etmekte, bu ise ulus inşasına olanak sağlayabilmektedir(Kurubaş, 2008: 22). Kuramsal olarak ulus-devlet, belirli sınırları olan toprak parçası üzerinde, idaresindeki toplulukları ve bu etnik topluluklara özgü dil, din, gelenek gibi alt kimlik unsurlarını içselleştirerek ortak kültür ve değerler çerçevesinde bütünleştiren ve genelleştirilmiş tek bir üst kimlik dâhilinde örgütleyen siyasi yapılarıdır(Kurubaş, 2008: 12). Ulus-devlet, dayanışma ve sağlam bir siyasal örgütlenme beklenen bir varsayımdır ve ulus-devlet bağımsız ve tek siyasal “birlik” ile türdeş ve tek kültürel “kimlik” ister (Kurubaş, 2006: 15). Ulus inşası projesindeki başarı, ortaya çıkacak siyasi ve toplumsal birçok riski azaltacaktır. Buradaki başarı ölçütü ise, ulusu oluşturan topluluk bireyleri arasındaki farklılıkların ortadan kaldırılarak türdeş bir yapının kurulması ve bir bütün olunduğuna inanılmasıdır.

Ancak çok etnisiteli toplumların, ulus-devlet süreçlerinde kimlik temelli sorunları tam olarak aşamadığı birçok örnekte görülmüştür ki bu durumun ulus-devletin oluşum aşamasındaki sosyal ve yapısal birtakım faktörlerden kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim ulus-devlet inşasında genellikle ana temeli oluşturan dil, din, ırk ve etnisite faktörlerinin sahip olduğu potansiyel çatışma sahaları, İslam coğrafyasındaki yeni ulus-devlet düzenine geçiş sürecinde de gerçek bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Sadece ırk, coğrafya veya din birliği ulus-devletin oluşunda yeterli olamamış; dil, din, ırk ve etnik ortaklıklara rağmen ortak kimlik inşası süregelen bir sorunsal olmuştur. Nitekim Pakistan etnik gruplara ve eyaletlere bölünmüş bir ülke olmanın yanında etnik kimliklerin, kabile ve aile bağlarının, dini kutuplaşmaların ve siyasi gruplaşmaların iç içe geçmiş olduğu bir ülke durumundadır (Vorys, 2015: 153-155). Bu durum ise kaçınılmaz olarak Pakistan'ın siyasi yapısını ve toplumsal yaşamını karmaşık bir hale getirmektedir.

Ağırlıklı olarak İslami kimlik temeliyle kurulmaya çalışılan devletlerin sabit sınırlar içerisinde ve tam egemenlik anlayışı ile yönetilmesi düşüncesi, sömürge sonrası toplumlarda Batılı devletlere göre pek de başarılı gelişim gösterememiştir(Alavi, 1989: 1527).Çünkü sömürge dönemindeki toplumun ihtiyaçları ve ülke gerçekleriyle bağdaşmayan eski kural ve uygulamaları yeni yapılanmalarında ortadan kaldıramamışlar, bu durum ise toplumsal çatışmaları ve ülke içi mücadeleleri daha da derinleştirmiştir. Sömürge yönetimlerinden kurtulan ülkelerin liderleri, genelde toplumun büyük kesimini ve farklı grupları dışlayıcı iktidarları ile sadece yönetici elitleri ve çevresini kaldırmışlar, toplumun büyük kesimi ile etkili ve yeterli bir devlet-toplum ilişkisi tesis edememişler, dolayısıyla meşruiyetlerini tam olarak sağlayamamışlardır(Kostovicova and Dzelilović, 2009: 3). Nitekim ulus-devlet yapılanmasında bir tür olan ve bir nevi ihraç yoluyla yani Batılı değerlerle ulus-devlete ait kimlik inşası(Habermas, 2004: s.13-14) Pakistan'da yaşanan ve halen devam etmekte olan bir süreçtir. Ancak ülkedeki içsel yapıları senkronize edecek olan başta idari yapıların sağlıklı ve etkin çalışmaması, farklı etnik grupların bir ortak kimlik temelinde bir araya gelmesini mümkün kılamamıştır(Vorys, 2015: 27-28). Kuruluşundan itibaren ülke içindeki yapı ve uluslararası alanda yaşanan gelişmeler neticesinde kimlik ve bileşeni olan ulusa dair kavramları tanımlamada yeterliliği tartışmalı olan Pakistan, bazı araştırmacılara göre millet olmaksızın milliyetçiliğe sahip olmaya çalışan bir devlet yapısındadır.

Etnik topluluklar kendilerine has nesnel ve öznel özellikler taşımaktadırlar ve etnisite, kimlik sahibi olmanın ve diğerleri tarafından tanınmanın bir bileşimidir(Yurdusev, 1997: 19-20). Hindistan ve Pakistan'ın ayrılış sürecinde iki ülke arasında gerçekleşen Hindu ve Müslüman mübadelesi sebebiyle 10 milyon civarında insan Pakistan sınırları içine göç etmiş, bu da farklı etnik ve kültürel yapılara sahip

kesimler arasında pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Pakistan, Hindistan gibi çok dilli ve etnisiteli aynı zamanda homojen olmayan toplumsal bir yapıya sahiptir (Vorys, 2015: 27-31) ve Pakistan coğrafyasında yaşayan sade ülke vatandaşından karar verme mekanizmalarında olan elitlere kadar birçok birey kendisini etnik kimlikleriyle tanıtmakta ve tanınmaktadır. Nitekim 1960-1980’li yıllarda Pakistan siyasi yaşantısında yer alan ve Pakistan’ın anayasa yapımında önemli rolü olan Vali Han ulus ve etnik kimlik bileşenleri içindeki bu dilemmayı “*ben binlerce yıldır bir Peştunum, 1300 yıldır bir Müslümanım ve sadece 40 yıllık bir Pakistanlıyım*” sözleriyle dile getirmiştir (Ahmed, 1997: s. 140). Pakistan da dâhil, Hint alt kıtasındaki etnik grupları oluşturan bireyler, nesnel açıdan “biz” yapan ortak ve ayırıcı bileşenler olan dil, din, kültür gibi paylaşılan unsurların yanı sıra, öznel olarak da bu bileşenlere ait aidiyet duygusunu her türlü yapısal kimliğin önünde tutmaktadırlar.

Bununla birlikte Pakistan toplumsal yapısı içerisinde etnik-bölgesel kimlik, din-mezhep ve şehirli-kırsal ayrımı ciddi bir şekilde ayırt edici özellik olarak görülmektedir (Vorys, 2015: 27-31). Birçok kavim ve etnisitenin İslam dini ortaklığı ile oluşan Pakistan’da hâlen birbiriyle tam olarak kaynaşmamış ve aralarında ciddi sosyal tabakalaşma olan beş farklı etnik grup yaşamaktadır. Ülkenin doğusunda Pencap Eyaletinde yaşayan Pencaplılar %45 gibi bir oranla çoğunlukta ve ülkenin en önemli etnik grubunu oluşturmaktadır. Pakistan nüfusunun %14’lük kesimini oluşturan Sindliler, %10’luk kesimini oluşturan Seraikiler ve %8’lik kesimini oluşturan Hindistan Muhacirleri güneydoğudaki Sind Eyaletinde; %15’lik kesimini oluşturan Peştular (Pathanlar) Afganistan sınırı boyunca yer alan Kuzey Batı Sınır Eyaletinde (North-West Frontier Province- NWFP)¹ ve %4’lük kesimini oluşturan Beluciler ise güneybatı bölgesindeki Belucistan Eyaletinde yaşamaktadır (Özhazar, 2017: 216; Mullick and Hraba, 2001: 166-169). Ülkenin bu karmaşık etnik yapısı içerisinde Pakistan ulusal kimliği ile bu etnik kimlikler arasında ilişkilerin ne olacağı konusunda bir konsensüs oluşmamıştır. Bir başka ifadeyle etnisite bağlamında yaşanan bu çoğulluk durumunun ulusal kimlik yapısı altında kurumsallaşması ve bu kurumsallaşma süreci sonucunda içselleştirilmesi, siyasi yapı tarafından gerçekleştirilememiştir. Bu durum kaçınılmaz olarak, Pakistan’da etnik ve mezhepsel çatışmaların siyasal istikrarı tehdit etmesine, dışsal etkilere daha açık bir hale gelmesine ve yönetimi zor bir ülke olmasına yol açmaktadır.

Pakistan’ın sahip olduğu etnik çoğulluk ve farklılıklar sebebiyle dine dayalı ortak ulusal kimlik oluşturma ideali (Chopra, 1993: 4) bu manada önemlidir. Çünkü Pakistan’ın kurucu elitleri ülkenin çeşitli etnik ve kültürel gruplardan oluşan bu heterojen yapısından kaygı duymuşlardır. Bu sebeple ülkenin kuruluş aşamasından itibaren din olgusu ülkenin oluşumunda önemli bir birleştirici olarak görülmüş (Kumar, 2019: 3; Pande, 2011: 2-3; Rizvi, 1983: 49-50) ve “İlk Kurucu Meclisin 1949 Hedefleri Kararları”nda İslam’ın öğretilerine ve gereksinimlerine uygun olarak yaşamasına vurgu yapılarak İslam hükümlerinin temel alındığı ortak bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır (Fair, 2016: 35-36; Aktaş, 1987: 64). Dolayısıyla İslami milliyetçilik temelindeki kimlik inşası ülkeyi birlikte tutmak adına kullanılan bir ideoloji olmuştur (Pande, 2011: 2). Bu tür bir ideoloji aslında çok da yeni değildir. Nitekim yüzyıllardan beri özellikle Doğu toplumlarında din, derin bir şekilde içselleştirilmiş (Karpas, 2011: 12) toplumsal kimliğin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Avrupa devletlerinde ulusçuluk fikri Orta Çağ düşünce sistemine karşı ve kavim, etnik kimlik temelinde geliştirilmiş iken Müslüman ülkelerdeki ulusçuluk fikri İslami idealler üzerine inşa edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsız Müslüman ulus devletlerin verdiği sömürge karşıtı mücadeleler ümmet kimliği ve bilinci üzerine bina edilmiş, bir başka deyişle ulusal kimliğinde İslamiyet’ten vazgeçilmemiştir (Rizvi, 1983: 50). Modern devlet yapılanmasına doğru yaşanan süreçte ise birçok Müslüman devlet, uluslararası sisteme uyum sağlamak adına, din öğesini de barındıran, kendilerine has Batılı devlet yapılanmalarına dönüşmeye mecbur kalmışlardır.

Bu bağlamda da Pakistan’ın toplumsal ve siyasi yaşamında en önemli unsurların başında din olgusu gelmektedir. Bağımsızlığından bugüne kadar geçen sürede parlamenter demokratik sisteminin sürekli kesintilere uğramasının yanı sıra özellikle dil, mezhep, etnik bölünmeler ile ekonomik ve siyasi dengesizlikler ile karşılaşan Pakistan’ın milli birliklilik motivasyonu bu coğrafyaya özgü bir yapı taşı olan “din” olmuştur (Devasher, 2017: 4). Nitekim Pakistan, Hint alt kıtasında Müslümanların çoğunlukta yaşadığı (kuzeydoğu ve kuzeybatı) bölgeleri bir araya getirme fikrinden doğduğundan ötürü, birbirinden 1600 kilometre mesafede olan iki ayrı idari bölgenin (Doğu ve Batı Pakistan) de tek devlet çatısı altında birleşmesi ile sonuçlanmıştır. Pakistan’da içsel yapı bağlamında din-devlet ilişkileri ve dinin toplumsal ve siyasal yaşamdaki konumu önemli bir yer tutmaktadır. Kuruluşunda temel yapı taşı olan bu öge, daha

¹ 19 Nisan 2010 tarihli düzenleme ile Hayber-Pahtunhva eyaleti adını almıştır.

sonra Pakistan'ın hemen her siyasal hareketinde etkili bir inşa malzemesi olarak kullanılmış ve sürekli olarak dine atıflar yapılmıştır(Rizvi, 1983: 49; Khan, 2007: 142).

Toplumsal ve siyasal hayatta büyük bir role sahip olan din ögesi, aslında İngiliz sömürge döneminde de farklı amaçlarla kullanılan bir araç olmuştur. Britanya Hindistan'ında toplumsal sınıflandırma etnik temelden ziyade dini (Hindu ve Müslüman) temele dayanmaktaydı. Sömürge yönetimi tarafından yapılan bu Hindu- Müslüman ayrımı, bağımsızlık öncesinde Müslümanlar arasındaki etnik ve sınıf farklılıklarını örten bir kimlik anlayışı oluşturmuştur(Ahsan, 2003: 353). Bu sebeple Pakistan, Müslüman kimliğine dayalı olarak Hinduların çoğunlukta olduğu Hindistan'dan ayrı bir devlet olarak kurulabilmiştir(Haqqani, 2005: 175-176). Bu bağlamda etnik farklılıklar yüzünden dine dayalı ortak ulusal kimlik oluşturma düşüncesi Pakistan için önem kazanmıştır(Chopra, 1993: 4).Nitekim Pakistan'ın ortaya çıkışı sürecine ilişkin hemen bütün üçüncü dünya ülkeleri için yapılan "yapay devlet" iddiasının, Hint Alt kıtasında yaşayan Müslümanların din temelli tercihiyle oluşumundan dolayı diğer üçüncü dünya ülkelerine nazaran daha fazla meşruiyet taşıdığı söylenebilir(Kumar, 2019: 3-4). Daha öncede belirtildiği üzere din faktörü, ülkenin oluşumunda önemli bir yapı taşı vazifesi görmüş(Kumar, 2019: 3; Pande, 2011: 2-3; Rizvi, 1983: 49-50) ve Hint Alt kıtasındaki Müslüman toplulukların oluşturduğu Pakistan, o dönemde İslam hükümleriyle yönetilen tek ülke olmuştur(Fair, 2016: 35-36; Aktaş, 1987: 64). Öyle ki günümüzde bile Pakistan'da, başarılı olmak isteyen hemen her siyasal hareket dine atıf yapmaktadır ve güncel Pakistan Anayasası ülkeyi, düşünce, konuşma, din ve ibadet özgürlüğü, toplanma, dernek ve basın özgürlüğünün yanı sıra statü eşitliği de dâhil olmak üzere temel hakların güvence altına alındığı İslami ve demokratik bir devlet (Pakistan Devleti resmi internet sitesi,2019) olarak tanıtmaktadır.

Pakistan halkının büyük çoğunluğu Hint soyuna dayanmaktadır. Yüzyıllar boyunca milyonlarca insan, bir kısmı zorla olsa da Hinduizmin yapısal özelliklerinden dolayı² İslamiyet'i kabul etmiştir. Müslüman kalabilmelerinin var olmalarının temeli olduğuna inanan ve bu kültürü korumak adına mücadele veren Hintli Müslümanlar dönemin yükselen değeri olan "ulus-devlet" çerçevesinde bir araya gelmişler ancak etnik kökenleri karışık olduğundan doğrudan kendilerini tam olarak isimlendirememişlerdir(Alavi, 1989: 1527). Bu sebeple din bir birleştirici ve tanımlayıcı kavram olmuştur. Pakistan'ın yaklaşık 210 milyonluk nüfusunun %95-97'si Müslüman olup diğer azınlık gruplar olan Hristiyan, Hindu, Sih, Budist, Ahmedi ve Bahailerin fazla ağırlıkları yoktur (Pakistan İstatistik Bürosu internet sitesi, 2020). Müslüman kesimin %80-85'ini Sünniler, %10-15'ini de Şiiiler oluşturmaktadır ki Pakistan, İran'dan sonra en fazla Şii nüfusuna sahip ülkedir(Çevik, 2013: 85). Pakistan mevcut nüfusu ile çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkeler sıralamasında Endonezya'dan sonra ikinci sıradadır.

Müslümanlığın sağladığı birlikteliğe rağmen Sünni çoğunluk ile Şii azınlık arasında mezhepsel kutuplaşmalar söz konusudur. Bu sorunu aşmak adına kuruluşundan itibaren devlet tarafından İslâm uluslaşmanın ve ülke içi bütünleşmenin bir harcı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Cinnah, Müslümanların bir millet olduğunu özellikle vurgulamak suretiyle Hindistan'dan ayrı Müslüman bir devlet kurmak için İslam'ı kullanmıştır(Chopra, 1983: 4; Mehrotra, 1981: 32). Ziya ül-Hak da, Pakistan'ın İsrail gibi ideolojik bir devlet olduğunu ve nasıl Yahudilik olmadan İsrail olamayacaksa, İslâm olmadan da Pakistan'ın olamayacağını söylemiş(Burki, 1986: 77-78), İslam'ı, ülkede uzun zamandan beri yaşanan ulusal kimlik sorununun da çözümü olarak görmüştür(Haqqani, 2005: 122). Nitekim bugüne kadar yapılmış üç anayasaya (1956, 1962, 1973) bakıldığında da Müslüman, Urduca konuşan, federal bir İslâm cumhuriyetinin oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir(Nelson, 2016: 68; Pande, 2011: 22; Rajagopalan, 1999: 204).

Batı devletlerinin kendilerini halkları nezdinde sürekli ve kabul gören hale getirebilmeleri demokratik yapılar sayesinde mümkün olabilmiştir. Ancak Pakistan'da kuruluşundan itibaren "İslami" ideolojiye(Pande, 2011: 2) dayalı Pakistanlı kimliği oluşturma çabaları devam ederken, siyasal yapı ve kültür gelişmemiştir. Bu bağlamda Pakistan için iç yapısal sorun sahalarından birisi siyasi yapının toplumu uzlaştırabilme yeteneğidir. Pakistan'ın bağımsızlığı yolunda en önemli role sahip olan ve halen

² Hinduizm, belirli bir kurucusu olmayan dini bir gelenek olup yaklaşık 5000 yıl boyunca nesilden nesile sözlü olarak aktarılarak gelmiş Kutsal Vedalar olarak bilinen bir öğretisi vardır. Kutsal Vedalar'ın vahiy ile gelmiş Tanrıların sözü olduğuna inanılmaktadır. Hinduizm, tek bir dini öğretiyi değil aksine uzun bir süreç içerisinde farklı dinlerden etkilenecek oluşmuş bir toplumsal ve dinsel öğretiler bütünüdür. Günümüzde Hinduizm büyük ölçüde Brahmanizm, kısmen de paganizm, Budizm ve Jainizm gibi Hindistan'ın yerel inançlarının ve İslamiyet'in sentezi mahiyetinde bir dini sistem gibidir görünümündedir. Detaylı bilgi için bkz. <https://islamsiklopedisi.org.tr/hinduizm>. Dolayısıyla İslamiyet dahil diğer inanışlara açık ve hoşgörülü yapısal özellikler barındırır(Michaels, 2014: 147).

siyasi yaşantısına devam eden Müslüman (Ligi) Birliği Partisi ülkede, devlet ve toplum elitleri arasında demokratik bir uzlaşma kuramamış, toplum içinde arabulucu ve uzlaştırıcı bir fonksiyona sahip olamadığından etnik ve bölgesel farklılıkların aşılması sağlanamamıştır (Alavi, 1989: 1527). Pakistan Müslüman Birliği'nin liderlerinin büyük çoğunluğu, Batılı, laik bir eğitim almış, avukat, doktor, gazeteci, tüccar ve toprak sahiplerinden oluşmakta idi. Cinnah'ın amacı İslami inanışlara evrensel bir anlam yükleyerek demokratik bir hukuk sistemiyle birleştirmek ve bunun sonucunda da demokratik ve laik bir Pakistan oluşturmak idi (Akbar, 2011: 265). Ve Cinnah, Pakistan'ın teokratik bir devlet olmayacağını özellikle vurgulamıştır (Jinnah Speeches and Messages, 1948). Ancak bağımsızlık hareketinin başını çeken Müslüman Birliği Partisi elitleri ile Müslüman geniş halk kitleleri arasında sosyal ve kültürel bir uçurum mevcuttu (Alavi, 1989: 1527-1529). Partinin içinde yer alan kişiler ayrılma sürecinde sıkıntılar yaşamamış, mülteci olmamış ve Hindistan'dan kaynaklanan tehditleri tecrübe etmemişlerdi (Khan, 2007: 143). Bununla birlikte ayrı bir Pakistan fikri en büyük eyaletler olan Pencap ve Sind bölgelerinde yeterli destek görmemişti. Partinin elitleri Müslümanın iktidarda olduğu bir devlet istemekle birlikte ideoloji ile pek ilgilenmiyorlardı (Khan, 2007: 143-144). Ayrıca din hakkında da fazla yeterli olmayan bu lider kadro eğitim seviyesi daha düşük din adamları tarafından destekleniyordu. Dolayısıyla siyasi bakımdan Müslüman Birliği Partisi, Hindistan'daki iktidar partisi olan Kongre Partisi gibi halkı birleştirici bir rol oynayamamıştır (Wagner, 2010: 247). Bu durum ülke içi siyasi yapının gelişmemesinde önemli bir yer tutmuştur (Karim, 2016: 4-5).

Siyasal yapının ve kültürün gelişmemesine etki eden faktörlerden birisi de var olan devlet kurumlarının Pakistan'ın bağımsızlık sürecinde geleneksel ve yapısal olarak Hindistan'da kalmış olmasıdır. Pakistan'ın bağımsızlığının ardından İngiliz Hindistanı Hükümetinin sivil ve askeri yeteneklerin paylaşımı konusunda Pakistan'a yeterli desteği vermemesi başlı başına bir sorun kaynağı olmuştur (Ahmed, 2010: 319-320). Bu sebeple yeni oluşan devlette tüm idari, hukukî, malî ve siyasi yapı yeni baştan kurulmak durumunda kalmıştır. Ve bu yeni kurulacak sistemin, örneğine az rastlanabilir biçimde Hindistan'ın doğu ve batısında yer alan ve aralarında 1600 km. mesafe olan iki idari bölümden oluşan bir devlet mekanizmasını gerekli kılmıştır. Zira kuruluş aşamasında günümüz Bangladeş Devleti olan Doğu Pakistan ve günümüz Pakistan'ı olan Batı Pakistan iki ayrı idari olarak yapılandırılmıştır. Bu sebeplerden ötürü Cinnah, Pakistan'ın kurulması aşamasında birleştirici bir unsur olması amacıyla İslami ideolojiden yararlanmış (Sathasivam, 2017: 1-6; Pande, 2011: 22-23).

Bununla birlikte siyasi elitlerin kimlikle ilgili bakış açısı, topluluklar arasındaki etnik ve kültürel farklılıklar ve bu farklılıklardan siyasi manada ne şekilde istifade edilmek istendiği ile şekillendiği de bir gerçektir. Çünkü devletlerin karar yapıcıları, kimlikleri, çıkarları ve dış politika eylemlerini inşa eden ortak anlamları belirleyen otorite olduğu için, bu kimlik üzerinde hükmetme ve şekillendirme gücüne sahip olmaktadır (Adler, 1997: 336). Pakistan'da dinin toplumsal ve siyasal hayattaki rolü halen büyüktür ve siyasal yaşamda çok sayıda dini parti yer almaktadır. Ülkede kayıtlı 127 siyasi partinin (Pakistan Seçim Komisyonu resmi internet sitesi) birçoğu İslami isimler taşıırken diğer büyük bir kısmı da mezhepsel ve etniksel kimliklerini öne çıkaran isimlere sahiptir. Bu durum Pakistan'daki mevcut siyasi partilerin ülkede ulusal bilincin ve ulusal kimliğin oluşumu ve pekişmesi yönünde etkin olmadığını göstermektedir (Fair, 2016: 44-46). Halen Pakistan'da iktidar için mücadele eden gerek sol gerekse liberal siyasal hareketler dahi dine atıf yapmakta, öncelikli olarak dini hususlara eğilmekte veya din tabanlı söylemler üzerinden taraftar kazanmaya çalışmaktadır (Ahmad, 2016: 12; Nelson, 2016: 60-61). Şu an halihazırda iktidarda olan Pakistan Adalet Partisi ve lideri İmran Han'ın söylemleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

Kuramsal olarak ulus-devlet, belirli bir coğrafyada, idaresindeki toplulukları kendilerine has dil, din, gelenek gibi alt kimlik unsurlarını ortak kültür ve değerler çerçevesinde birleştiren ve tek bir üst kimlik etrafında örgütleyen siyasi yapılardır. Ulus inşasında başarının göstergesi, ulusu oluşturan topluluk ve bireylerin sahip oldukları farklılıkları geçirmeye hale getirerek türdeş bir yapının inşası ve bir bütün olduğuna inanılmasıdır. Anderson'un ifadesiyle bireylerin tümünün "hayal etmesi"dir (Anderson, 2004: 20).

Ancak çok etnisiteli toplumların, ulus-devlet süreçlerinde kimlik temelli sorunları tam olarak aşamadığı birçok örnekte görülmüştür ki bu durumun ulus-devletin oluşum aşamasındaki sosyal ve yapısal birtakım faktörlerden kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Pakistan ulus-devlet inşasında din kimliğini etkin kullanmıştır ve kurucu elitlerin "İslam" yapı harcını özellikle

bağımsızlık döneminde “öteki” Hindistan³ ile güçlendirmesi bugüne kadar ülkeyi bir arada tutmayı başarmıştır. Ancak İslam kavramının bağlayıcı gücünü hayatta tutmak için (zaman zaman) radikal davranışlar da görülmüştür. İslam o denli araçsallaştırılmıştır ki tüm siyasi yapılar, devlet kurumları ve ordu ile terör örgütlerinin tamamının ortak paydası din kavramı olmuştur.

Ülkede yaşayan farklı kültürlerle rağmen ortak payda olan Müslümanlık kavramı, ordunun **dönem dönem** yön verdiği kamuoyu ve dış politika uygulamaları ile görece “ulus” bilincini pekiştirmektedir. Bununla birlikte Pakistan, İslam kavramının siyasallaştırıldığı da bir örneğidir. Müslüman toplulukların bir arada, İslami değerler ile yaşama ideali çerçevesinde inşa edilmeye çalışılan kimlik inşa ve uluslaşma süreci henüz sonuçlanmamıştır. Bu sebeple ülke içindeki toplumsal hareketler ve dışsal faktörler bu süreci olumsuz etkileme gücüne sahiptir. Bu bağlamda, Müslümanların bir arada yaşadığı ve İslami değerleri tecrübe ettiği bağımsız ve egemen bir Pakistan ideali pekiştirilmeye muhtaçtır.

KAYNAKÇA

- Abbasi, O. H. ve Abu Bakar, M. Z. (2015). Pakistan's Foreign Policy Perception: Comparative Analysis of Pre and Post 9/11 Milieu. *Science International*, 27(3), 2933-2937.
- Adler, E. (1997). Seizing the Middle Ground: Constructivism and World Politics. *European Journal of International Relations*, 3(3): 319-363.
- Ahmad, M. (2016). Mapping Pakistan's Political Superstructure. *Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security*, NBR Special Report, 55(February), 11-32.
- Ahmed, N. (2010). Military and the Foreign Policy of Pakistan. *South Asian Survey*, 17(2), 313-330.
- Ahmed, A. S. (1997). Tribes, Regional Pressures and Nationhood. (Derleyen: Victoria Schofield). *Old Roads and New Highways: Fifty Years of Pakistan* İçinde (s. 139-155). Karachi.
- Ahsan, A., (2003). Pakistan Since Independence: An Historical Analysis. *The Muslim World*, 93(3-4), 351-371.
- Akbar, M. J. (2011). *Tinderbox: The Past and Future of Pakistan*. New Delhi: Harper Collins Press.
- Aktaş, C. (1987). *Pakistan Dosyası*. İstanbul: Akabe Yayınları.
- Alavi, H. (1989). Nationhood and the Nationalities in Pakistan. *Economic and Political Weekly*, 24(27), 1527-1534.
- Almond, G. A. ve Sidney V. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. New York: Princeton University Press.
- Ashcroft, B.; Griffiths G. ve Tiffin H. (2007). *Post-Colonial Studies, The Key Concepts*. New York: Routledge.
- Bhatnagar, A. ve Mohan, C. R. (2016) India-Pakistan Relations and Regional Stability. *Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security*, NBR Special Report, 55(February), 79-98.
- Bloom, W. (1990). *Personal Identity, National Identity and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burki, S. J. (1986). *Pakistan: A Nation in the Making*. London: Oxford University Press.
- Chopra, S. (1993). Islamic Fundamentalism and Pakistan's Foreign Policy. *India Quarterly*, 49(1-2), 1-36.
- Cohen, S. P. (2011). Pakistan: Arrival and Departure. (Derleyen: Stephen P. Cohen). *The Future of Pakistan* İçinde (s. 1-69). Washington: Brookings Institution Press.
- Çevik, S. (2013). *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, İstanbul: SETA Yayınları.
- Devasher, T. (2017). *Missing Factors in India's Policy Towards Pakistan*. New Delhi: Vivekananda International Foundation.
- Fair, C.C. (2016). Pakistan's Internal Security Environment. *Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security*, NBR Special Report, 55(February), 33-58.
- Habermas, J. (2004). “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak, (Çevşren: Aka, İ.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Haqqani, H. (2005). *Pakistan: Between Mosque and Military*. Lahore: Vanguard Books.

³ “öteki” Hindistan kullanımı, kimlik inşasında kendisini farklılaştırmak ve sağlamlaştırmak adına ihtiyaç duyulan “ben” ve “öteki” bağlamında kullanılmıştır.

- Hopf, T., (1998) The Promise of Constructivism in International Relations Theory. *International Security*, 23(1), 171-200.
- Katzenstein, P. J. (1996). *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press.
- Karim, M. (2016). Mapping Pakistan's Internal Dynamics: Implications for State Stability and Regional Security. *Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security*, NBR Special Report, 55(February), 1-10.
- Karpat, K. H. (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Khan, I. A. (2007). Understanding Pakistan's Pro-Taliban Afghan Policy. *Pakistan Horizon*, 60(2), 141-157.
- Kostovicova, D. B. ve Dzelilović, V. (2009). *Persistent State Weakness in the Global Age*. UK: Ashgate Publishing Group.
- Kumar, S. (2019). Pakistan's Foreign Policy, Trends and Challenges. *Institute for Defence Studies & Analyses (IDSA) Occasional Paper*, 0(54), 1-54.
- Kurubaş, E. (2006). *Asimilasyondan Tanınmaya: Uluslararası Alanda Azınlıkların Korunması ve Avrupa Yaklaşımı*. Ankara: Asil Yayıncılık.
- Kurubaş, E. (2008). Etnik Sorunlar: Ulus-Devlet ve Etnik Gruplar Arasındaki Varoluşsal İlişki. *Doğu Batı*, 0(44), 11-31.
- Michaels, A. (2014). *India's Spirituality, The Plurality of Hinduism and Religious Tolerance*, India International Centre Quarterly, 41(2), 145-156. <http://www.jstor.org/stable/24390756> adresinden 11.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
- McSweeney, B. (1999). *Security, Identity and Interest: Sociology of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mehrotra, O. N. (1981). Pakistan and the Islamic World. *Strategic Analysis*, 5(1-2), 32-39.
- Mullick, R. ve Hraba, J. (2001) Ethnic Attitudes in Pakistan, *International Journal of Intercultural Relations*, 25(2), 165-179.
- Nelson, M. J. (2016). Informal Agencies of Influence in Pakistan: The Interdependence of Social, Religious, and Political Trends. *Mapping Pakistan's Internal Dynamics; Implications for State Stability and Regional Security*, NBR Special Report, 55(February), 59-78.
- Özhazar, İ. (2017). *Modern Dönem İslam Ülkeleri*, (2. Cilt), *Balkanlar, Türkistan ve Güney Asya*. İstanbul: Tire Kitap.
- Pande, A. (2011). *Explaining Pakistan's Foreign Policy: Escaping India*. New York: Routledge Press.
- Rajagopalan, S. (1999). Internal Unit Demarcation and National Identity: India, Pakistan and Sri Lanka. *Nationalism and Ethnic Politics*, 5(3), 191-211.
- Rizvi, H. A. (1983). Pakistan: Ideology and Foreign Policy. *Asian Affairs: An American Review*, 10(1), 48-59.
- Sathasivam, K. (2017). *Uneasy Neighbors: India, Pakistan and US Foreign Policy*. London & New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Vorys, K. V. (2015). *Political Development in Pakistan*. Washington: Princeton University Press.
- Wagner, C. (2010). Pakistan's Foreign Policy Between India and Afghanistan. *Security and Peace*, 28(4), 246-251.
- Weldes, J. (1996). Constructing National Interests. *European Journal of International Relations*, 2(3), 275-318.
- Yıldız, S. (2007). Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği. *Millî Folklor Dergisi*, 19(74), 9-16.
- Yurdusev, A. N. (1997). Avrupa Kimliğinin Oluşumu ve Türk Kimliği. (Derleyen: Atila Eralp). *Türkiye ve Avrupa: Batılılaşma, Kalkınma, Demokrasi İçinde* (s. 17-85). Ankara: İmge Kitabevi.
- Yurdusev, A. N. (2012). Ulus-Devlet: İnsanlığın En Tehlikeli İcadı. (Derleyen: Tayyar Arı). *Uluslararası İlişkilerde Post Modern Analizler-1, Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika İçinde* (s. 56-74). Bursa: MKM Yayıncılık.
- Yüksel, M. U. (2018). Ortadoğu'ya İnşacı Kuram Açısından Alternatif Bir Yaklaşım: Ortadoğu'da Kimlik Sorunu. *Academia İnternet Sitesi*, 3. https://www.academia.edu/4128738/Ortado%C4%9Fuya_%C4%B0n%C5%9Fac%C4%B1_Kur

-
- [am A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan Alternatif Bir Yakla%C5%9F%C4%B1m Ortado%C4%9Fuda Kimlik Sorunu](#) adresinden 25.12.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Pakistan Resmi İnternet Sitesi, “Jinnah Speeches and Messages”, (26 February 1948), http://www.pakistan.gov.pk/Quaid/messages_page3.html adresinden 23.06.2020 tarihinde erişilmiştir.
- Pakistan Resmi İnternet Sitesi, <https://thecommonwealth.org/our-member-countries/pakistan/constitution-politics> adresinden 25.11.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Pakistan İstatistik Bürosu (Pakistan Bureau of Statistics) resmi internet sitesi, <http://www.pbs.gov.pk/sites/default/files//tables/POPULATION%20BY%20RELIGION.pdf> adresinden 25.11.2019 tarihinde erişilmiştir.
- Pakistan Seçim Komisyonu (Election Commission of Pakistan) Resmi İnternet Sitesi, <https://www.ecp.gov.pk/frnGenericPage.aspx?PageID=3089> adresinden 14.02.2021 tarihinde erişilmiştir.
- Hinduizm, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi İnternet Sitesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hinduizm> adresinden 11.04.2021 tarihinde erişilmiştir.
-

